

स्त्री-पुरुष समानता आणि दलित स्त्रिया : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा मागोवा

विष्णू यल्लप्पा विटेकर

सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, संगमेश्वर कॉलेज, सोलापूर (महाराष्ट्र)

सारांश :

भारतीय इतिहासाच्या विविध कालखंडात स्त्रियांच्या दर्जात सातत्याने परिवर्तन होत गेले आहे. वैदिक कालखंडात स्त्रियांच्या दर्जा बऱ्याच प्रमाणात समाधानकारक होता. वेदोत्तर कालखंडानंतर ते मध्ययुगीन काळापर्यंत स्त्रियांच्या दर्जात घसरण होत गेली. आधुनिक भारताच्या इतिहासात ब्रिटीश राजवटीच्या काळात स्त्रियांच्या दर्जात सुधारणा होण्यास प्रारंभ झाला. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात तर भारतीय स्त्रियांच्या दर्जात सापेक्षतः अधिक वेगाने परिवर्तन होत असल्याने निदर्शनास येते.

प्रस्तावना :-

सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, कला, साहित्य, खेळ इ. अशा जवळपास सर्वच क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढत आहे. ज्या क्षेत्रात स्त्रियांनी प्रवेश केलेला नाही असे क्वचितच एखादे क्षेत्र असेल. आधुनिक भारतात भारतीय स्त्रियांच्या दर्जात जे परिवर्तन झाले, घडून येत आहे, ते आपोआप झालेले नाही. महात्मा फुले, राजाराम मोहन रॉय, डॉ. महर्षि शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यासारख्या समाजसुधारकांचे कार्य, स्त्री-पुरुष समानतेच्या प्रस्थापनेसाठी करण्यात आलेले सामाजिक कायदे आणि स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेचे स्वरूप यामुळे स्त्री-पुरुष समानतेच्या दिशेने हळूहळू का होईना प्रगती होताना दिसून येते.

प्रस्तुत शोधनिबंधात डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्री-पुरुष समानतेविषयीची आणि विशेषतः दलित स्त्री विषयीच्या विचारांचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्री-पुरुष समानतेच्या संदर्भात घटनेचे शिल्पकार म्हणून डॉ. आंबेडकरांचे कार्य, भारतातील स्त्रियांच्या अवनतीची त्यांनी प्रस्तुत केलेली कारणमीमांसा, स्त्री-शिक्षण संदर्भातले त्यांचे विचार, दलित स्त्रियांनी कसे वागले पाहिजे याविषयीचे त्यांचे विचार या मुद्द्यांवर प्रस्तुत शोधनिबंधात विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. शेवटी डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांची समकालीन समर्पकता अधोरेखित केली आहे.

◆ घटनेतील स्त्री-पुरुष समानतेबाबतची तत्वे :-

डॉ. आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आहेत. स्वतंत्र भारताची घटना स्त्री-पुरुष समानतेची पुरस्कार करणारी आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यातच त्यांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांची मांडणी केलेली आपणास दिसून येते. त्यासाठी राज्यघटनेत तशी तरतुदही त्यांनी जाणीवपूर्वक करून राबविलेली आपणास दिसून येईल (प्रा. कांबळे सी.टी., १९९४) थोड्याशा तपशीलात जावयाचे झाल्यास, घटनेचे १४ वे कलम स्त्री-पुरुष या दोघांनाही सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात समान हक्क आणि संधी प्रदान करते. १५वे कलम धर्म, वंश, जात त्याचप्रमाणे लिंगभेदावर आधारित भेदभावाला प्रतिबंध करते. तर घटनेचे १६वे कलम खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील नौकरी बाबत संधीची शाश्वती देते, एवढेच नाही तर घटनेचे कलम १५ (३) स्त्रियांबाबत सकारात्मक भेदभावाचे धोरण अवलंबण्यास शासनाला मान्यता देते. (भारत सरकार, १९९६:२४) घटनेतील ही कलमे म्हणजे स्त्री-पुरुष समानतेविषयीच्या डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचे प्रतिबिंब आहे असे म्हणता येईल. तसेच ही कलमे आणि तरतुदी म्हणजे त्यांच्या स्त्री-पुरुष समानतेच्या मूल्याबाबतच्या वचनबद्धतेची द्योतक आहेत असेही म्हणता येईल.

◆ हिंदू स्त्रियांच्या अवनतीची डॉ. आंबेडकरांची कारणमीमांसा :-

डॉ. आंबेडकरानी हिंदू स्त्रियांच्या अवनतीची कारणमीमांसा केली होती. त्यांच्या मूळ इंग्रजी लेखाचा मराठी अनुवाद रघुवंशी जेंद्र विठ्ठल यांनी प्रकाशित केलेल्या "डॉ. आंबेडकरांचे अतिशय गाजलेले लेख" या पुस्तकात दिले आहे. त्यातील डॉ. बाबासाहेबांनी काही निवडक आणि समर्पक विधाने खाली दिली आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिहितात, "प्राचीन काळी हिंदूस्थानातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा फार उच्च होता. तो आर्वाचीन काळात खाली घसरत आला याबद्दल शंका नाही. देशातील बौद्धिक आणि सामाजिक जीवनात स्त्रियांचा दर्जा फार उच्च होता याबद्दल कोणाला संशय बाळगता येणार नाही." "पूर्वीच्या काळी स्त्रियांचा उपनयन विधी करण्याचा प्रघात होता स्त्रिया वेदांच्या निरनिराळ्या शाखांचा अभ्यास करीत असत. गुरुकुलात स्त्रिया अध्यापक म्हणूनही काम करीत होत्या. त्या विद्यार्थिनींना वेद शिकवित होत्या. धर्म, वत्त्वज्ञान, विश्वाची उत्पत्ती इत्यादी गहन आणि जटिल विषयावर पुरुषांबरोबर वादविवाद करणाऱ्या स्त्रिया होत्या. जनक आणि सुलभा, याज्ञवल्क्य आणि गार्गी, याज्ञवल्क्य आणि मैत्रेयी, शंकराचार्य आणि विद्याधारी यांचे वादविवाद सार्वजनिक ठिकाणी झालेले होते असे इतिहास सांगतो." (डॉ. आंबेडकर, हिंदु स्त्रियांची उन्नत आणि अवनती : ४९-५०). "पूर्वी स्त्रियांना समाजात मोठ्या सन्मानाने वागवले जात होते. प्राचीन काळात राज्यभिषेकाचे समारंभ होत असत, त्यात राणीला प्रमुख स्थान असे पटराणी आणि खालच्या जातीतील त्यांच्या इतर बायका याची तो राज्यभिषेकाच्या वेळी यथासांग पुजा करीत असे."

त्यानंतर ते असा प्रश्न करतात की, "ज्यावेळी जगातील कोणत्याही देशात स्त्रियांना इतका मानसन्मान मिळत नव्हता, त्यावेळी भारतातील स्त्रियांना तो मिळत होता. त्यांची नंतर जी अवनती झाली ती कोणामुळे? हिंदूना धार्मिक कायदे तयार करून देणाऱ्या मनुमुळे! या व्यतिरिक्त प्रश्नाला दुसरे उत्तर नाही. याबद्दल कोणाला शंका येत असेल तर त्याने मनुस्मृतीत मनुने स्त्रियांच्या एकंदर जीवनासंबंधी जे धार्मिक कायदे लिहून ठेवले आहेत ते पहावेत." असे उत्तर डॉ. आंबेडकर देतात आणि ते मनुस्मृतीतील स्त्रियाबाबतचे धार्मिक विचार आणि नियम यांची यादीच सादर करतात.

मनुने नेमके काय केले आणि स्त्रियांवर मनुने एवढी बंधने का लादली याविषयी डॉ. आंबेडकर लिहितात, "मनु हा भारतातील स्त्रियांचा अधःपात घडवून आणण्यास सर्वस्वी जबाबदार आहे. हे सत्य कोणी नाकारू शकेल काय? मनुने जे कायदे केले त्या कायद्यात मनुने स्वतःच्या बुद्धीमत्तेचे अगर मौलिकतेचे प्रदर्शन केलेले दिसून येत नाही. ब्राम्हणी धर्माचा उदय भारतात झाल्यानंतर ब्राम्हणाची स्त्रियांसंबंधी जी विचारसरणी होती. तीच मनुने आपल्या कायद्यात गोवली. मनुच्या पूर्वी ती समाजात रुढ होती, पण ती सामाजिक सिद्धांत म्हणून. त्या सिद्धांताला धार्मिक कादद्याचे रूप देऊन ते कायदे राजाज्ञेने समाजात पाळले जावेत, ही कामगिरी मनुने केली. स्त्रियांवर एवढी उडक बंधने मनुने का लादली, याचे कारण या लोकांना समजले नाही, ही दुसरी गोष्ट होय. आर्य समाजातून शूद्र आणि स्त्रिया यांचा बौद्ध धर्म स्वीकारण्यासाठी एकसारखा मोठा लोंढा वाहत होता. शूद्र आणि स्त्रिया आर्य समाजाचे आणि धर्माचे आधारस्तंभ होते. ते आधारस्तंभ कोसळल्यानंतर आर्य समाज आणि धर्म हे नष्ट होण्याच्या मार्गाला लागले होते. तेव्हा हा लोंढा थांबविण्यासाठी मनुला कायद्याचा मोठा बांध तयार करणे भाग पाडले. मनुने स्त्रियांवर बंधने लादून त्यांचे जीवन कायमचे खुरटून टाकले, ते बौद्ध धर्माकडे असलेला स्त्रियांच्या ओढा नष्ट करण्यासाठीच."

◆ स्त्री-शिक्षणाच्या महत्त्वाबाबतचे डॉ. आंबेडकरांचे विचार :-

शिक्षण हा स्त्रियांच्या दर्जात उन्नती घडवून आणणारा एक महत्त्वाचा घटक आहे, अशी डॉ. आंबेडकरांची ठाम धारणा होती. वैदिक कालखंडातील स्त्रियांच्या उच्च दर्जाची कारणमीमांसा स्पष्ट करताना डॉ. आंबेडकर लिहितात, "मनुच्या पूर्वीच्या काळात हिंदूस्थानातील स्त्री विद्याभ्यासाच्या जोरावर समाजात उच्चतम पदी जाऊ शकत होती." यावरून स्त्री शिक्षणाच्या महत्त्वाबाबतची डॉ. आंबेडकरांची धारणा स्पष्ट होते.

त्याचबरोबर आधुनिक काळातही स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व विशद करताना डॉ. आंबेडकर आपल्या भाषणात म्हणतात, "ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी काही पुरुषांसाठीच नाहीत. त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत. ही गोष्ट आपल्या पूर्वजांनीही ओळखली होती. 'खाण तशी माती' ही गोष्ट ध्यानात ठेवून आपली पुढील पिढी जर तुम्हाला सुधारावयाची असेल, तर तुम्ही मुलींना शिक्षण द्या. (डॉ. आंबेडकर, १९८६ : ३५)"

डॉ. आंबेडकर आपली एके ठिकाणी लिहितात "विद्यार्थी दशेत असल्यापासूनच मुलांप्रमाणे मुलींनीही शिक्षण घेतले पाहिजे. सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनी वावरले पाहिजे." (केळकर, १९९४ : ९१-९२)

तसेच, दलित स्त्रियांना तर शिक्षणाची आत्यंतिक गरज होती हे ओळखून दलित महिलांना उद्देशून ते म्हणतात, "दलित महिलांनो, तुम्ही आपल्या मुलांना शिक्षण द्या. त्यांच्यात महत्त्वकांक्षा निर्माण करा. त्यांच्या मनातून सर्व प्रकारच्या हीनत्वाची भावना काढून

टाका. त्यांनी लग्ने लवकर करण्याची घाई करू नका. कारण लग्न ही जबाबदारी असते. प्रत्येक मुलीने नवऱ्यांची दासी नव्हे तर मित्र म्हणून वागावे. याप्रमाणे तुम्ही वागाल तर स्वतःच्या त्याचबरोबर दलित समाजाचाही अभ्युद्य कराल.' (दीर्घित, १९८६ : ३५)

◆ दलित स्त्रियांनी कसे वागले पाहिजे :-

डॉ. आंबेडकर दलित स्त्रियांना सांगत, "तुम्ही आमच्या आया-बहिणी आहात. आपल्या मुलांना शिक्षण द्या. नवरा, मुलगा किंवा भाऊ दारू पिऊन घरात आला तर त्याला घरात घेऊ नका, जेवण देऊ नका, मुलींना शिक्षण द्या. तसेच तुमची लुगडी नेसण्याची पद्धत, ळ्यात भाराभर गळसऱ्या व हातात कोपराभर कथलाचे किंवा चांदीचे दागिने घालण्याची पद्धत आता सोडून द्या. स्वच्छ कपडे घाला." (दीक्षित, १९८६ : ३५)

त्याचबरोबर पूर्वीच्या काळी मुंबईतील कामठी पुऱ्यामध्ये गोलपाठीत अनेक दलित स्त्रिया ह्या वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या होत्या. दलित कार्यकर्त्यांच्या साह्याने दलित वर्गीय वेश्यांची १६ जून, १९३६ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी सभा घेतली. या सभेत डॉ. आंबेडकरांनी रुढी-परंपरेच्या संदर्भात प्रखरपणे मत मांडले, आणि वेश्येचा धंदा सोडण्याबद्दल स्पष्ट शब्दांत सांगितले ळी, तुम्ही वेश्या व्यवसाय सोडला पाहिजे (खरात, १९८७ : २१९-२११). डॉ. आंबेडकर त्यावेळी म्हणाले होते की, "समाजाचा जो भाग अत्यंत हीन समजला जातो. धर्माच्या नावाखाली अनैतिक रीतीने आपला निर्वाह करणाऱ्या तुम्ही स्त्रिया आहात. ज्यांचा अभिमान लुप्त झालेला आहे. आज मुंबई शहरात महार समाजाला कोठे लज्जेने मान खाली घालावी लागत असेलत तर तुमच्या कामाठीपुऱ्यातून जाताना कपटाने जे मिळेल त्यात सुख माना आणि जर तुम्ही आला आयुष्यक्रम पूर्ववत चालू ठेवला तर मी बजावून सांगतो की, हजारो तरुण स्वयंसेव ळ तयार करुन मी तुमचा कामाठीपुऱ्यातून उठाव करीन" (किता : २२०).

◆ विविध चळवळीत दलित स्त्रियांचा वाढता सहभाग :-

डॉ. आंबेडकरांनी दलित स्त्रियांना जे मार्गदर्शन केले त्यातून प्रेरणा घेऊन बहुसंख्येने दलित स्त्रिया संघटित होऊ लागल्या. मोर्चे, मिरवणुकीत सहभागी होऊ लागल्या. डॉ. आंबेडकरांच्या जीवनकाळात तसेच त्यानंतरही हे दिसून येत आहे.

'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' या घोष वाक्यात त्यांनी समस्त दलित वर्गाचे आत्मभान जागृत केलेले आहे. महाडच्या सत्याग्रहाच्या वेळी डॉ. आंबेडकरांनी जी सभा घेतली त्या सभेत महिला मोठ्या प्रमाणावर सहभागी झालेल्या होत्या. त्यानंतर १९ ऑगस्ट, १९३० रोजी दलित परिषद भरवण्यात आली. यानंतर पुण्यात अखिल भारतीय महिलांची परिषद घेण्यात आली. हीच दलित महिलांची पहिली परिषद होय. यानंतर नागपूर (१९३१ साली), मलकापूर (जि. नांदेड), कोरेगाव (६ एप्रिल, १९३४), तुमसर (१९३९), नागपूर (१९३८) अशा वेगवेगळ्या ठिकाणी दलित महिला परिषदा भरवण्यात आल्या. त्यात गुणाबाई गाडेकर, शेवंताबाई ओगले, जाईबाई चौधरी, केसरबाई वाकोडे, राधाबाई तायडे, काशीबाई भगत, सुभद्राबाई रामटेके, सुलोचना डोंगरे आदी महिलांनी महत्त्वपूर् ळ ळागिरी ळली.

स्वातंत्र्योत्तर काळातही दलित चळवळ, कामगार चळवळ स्त्री-मुक्ती चळवळ यामध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढला आहे. डॉ. नीलम गोऱ्हे, बेबी कांबळे, हिराबाई बनसोडे यांचे कार्य महत्त्वपूर्ण ठरल आहे (साळुंखे १९९५ : १३). स्वातंत्र्योत्तर काळातही डॉ. आंबेडकर हेच दलित चळवळीचे प्रेरणास्त्रोत राहिले आहेत. याबाबत डॉ. काचोळे लिहितात की, "स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक, राजकीय, आर्थि ळ, शैक्षणिक तसेच साहित्य विषयक चळवळीची प्रेरणा डॉ. आंबेडकर आहेत. समाजातील अन्याय, विषमता आणि मुल्य परिस्थितीवर पोसणाऱ्या प्रवृत्तीवर प्रकार करुन माणसाला माणुसपणाचे हक्क व प्रतिष्ठा मिळवून देऊ इच्छिणाऱ्या आजच्या दलित चळवळीला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीची प्रेरणा मिळालेली आहे." (काचोळे, १९९४)

◆ डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांची समकालीन समर्पकता :-

सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी, मागास आणि दलित समाजाच्या उन्नतीसाठी राखीव जागांचे धोरण आवश्यक आहे, असा डॉ. आंबेडकरांच्या दृष्टिकोन होता. याचा धोरणाचा अवलंब स्त्रियांच्या राजकीय सबलीकरणासाठी ७३ व्या आणि ७४ व्या घटना दुरुस्तीच्या माध्यमातून करण्यात आला आहे. सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी स्त्री-पुरुष समानता आवश्यक आहे, स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करण्यासाठी संरक्षित भेदभावाचे धोरणही आवश्यक आहे. याच दृष्टीकोनातून ७३ वी आणि ७४ वी घटना दुरुस्ती महत्त्वाची ठरते. ज्याप्रमाणे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रियांना आरक्षण दिले आहे, त्याप्रमाणे राज्यसभा आणि लोकसभेतही आरक्षण दिले गेले तर डॉ. आंबेडकरांचे विचार आजच्या काळासाठी किती उपयुक्त आहेत हे सिद्ध होईल.

तसेच हिंदू स्त्रियांना बंधनात जखडणाऱ्या मनुच्या विचारांच्या पगडा आजही भारतीय समाजव्यवस्थेत असलेला निदर्शनास येतो. आजच्या विज्ञानयुगातही स्त्रींवर अन्याय, अत्याचार होताना दिसतात. तेव्हा समाजाची ही मानसिकता बदलण्याची गरज आज समाजाला आहे. यासंबंधी डॉ. आंबेडकरांचे विचार मार्गदर्शक आहेत.

शिक्षण हा स्त्रियांच्या दर्जात उन्नती घडवून आणणारा महत्त्वाचा घटक आहे. वैदिक कालखंडात स्त्री वेदाभ्यासाच्या जोरावरच उच्चतम पदावर जाऊ शकत होती हे डॉ. आंबेडकरांचे निरीक्षण आजच्या काळातही समर्पकच आहे. आजही पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रिया विविध क्षेत्रात मागे आहेत. उच्च पदावरील स्त्रियांचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे याचे प्रमुख कारण म्हणजे स्त्रिया शिक्षणाच्या बाबतीत मागे आहेत. १९५१ ते १९९१ या चार दशकात एकूण साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ झाली असली तरी (१९५१, १८.३३%, आणि १९९१, ५२.५१%) संपूर्ण साक्षरतेचे उद्दिष्ट मात्र साध्य झालेले नाही. त्यातही स्त्री-पुरुष साक्षरतेत कमालीची विषमता आढळते. १९५१ मध्ये स्त्री साक्षरता ८.८६% तर १९९१ मध्ये ३९.२९% इतक्याच प्रमाणात होती. म्हणजेच सुमारे ६०% स्त्रिया अजूनही निरक्षरच आहेत. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात शासनाने नेमलेल्या वेगवेगळ्या शिक्षण आयोगानी, समित्यांनी त्याचप्रमाणे स्त्रियांच्या दर्जाच्या अभ्यास [रण्यासाठी नेमलेल्या समितीने आणि नव्या शैक्षणिक धारेणेनही स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व अधारेरेखित केले आहे. (Agarwar and Agrawal, १९९२). शिक्षण हेच स्त्रियांच्या सबलीकरणाचे महत्त्वाचे साधन आहे. या पार्श्वभूमीवर डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री शिक्षण विषयीचे विचार आजही समर्पक आहेत.

सर्वसाधारण निरीक्षणावरून असे निदर्शनास येते की दलित समाजात स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. वेश्या व्यवसाय [रणाऱ्या स्त्रियांची संख्याही तुलनेने अधिक आहे. अज्ञान, अंधश्रद्धा यांचा पगडा दलित स्त्रियांवर जास्त प्रमाणावर आहे. विविध चळवळीतील दलित स्त्रियांचा सहभाग लक्षणीय प्रमाणात असला तरी अजूनही तो वाढण्याची आवश्यकता आहे.

'प्रत्येक मुलीने नवऱ्याची दासी म्हणून नव्हे तर मित्र म्हणून वागावे' हा डॉ. आंबेडकरांचा विचार स्त्री-पुरुष समानतेकडे नेणारा आहे. डॉ. आंबेडकरांनी दिलेले स्त्री-पुरुष समानतेविषयीचे सर्वच जाती-धर्मातील सर्वांनाच सारख्याच प्रमाणात लागू आहेत. विशेषतः डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री-पुरुष समानतेबद्दलचे आणि त्यासाठीच्या आरक्षण धोरणाबाबतचे विचार, स्त्री-शिक्षणाच्या महत्त्वाबाबतचे, दलित स्त्रियांमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याबाबतचे, समता आणि सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी संघटित होऊन संघर्ष करण्याबाबतचे असे सर्व विचार आजही समर्पक आहेत. आजच्या स्त्री चळवळीच्या संदर्भातही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार महत्त्वाचे आहेत. स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे हेच आजच्या स्त्री-मुक्ती चळवळीचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. भारतीय समाजात बहुसंख्येने असलेल्या दलित स्त्रिया त्यांचे शिक्षण आणि स्त्री-मुक्ती चळवळीतील त्यांचा सहभाग वाढणे स्त्री मुक्तीच्या चळवळीच्या व्यापक यशस्वीतेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. चळवळी आणि आंदोलने या मार्गाने आपल्या हक्कांचे आणि हितसंबंधाचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्याचा डॉ. बाबासाहेबांनी दिलेला सल्ला स्त्री चळवळीला आजही तेवढाच लागू आहे.

◆ संदर्भ :-

१. Dr. Ambedkar B.R. (1970) : "The Rise and Fall of Hindu Women", Bheem Patrika Publications, Nakodar Road, Jallundur - 3 (Punjab) India, pp. 21-27

२. डॉ. आंबेडकर बी.आर. : 'हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती', 'डॉ. आंबेडकरांचे अतिशय गाजलेले लेख' प्रकाशक : गजेंद्र विठ्ठल रघुवंशी, १० सत्यनिवास भवानी शंकर रोड, दादर, मुंबई, २८.

३. Agrawal S.P. and Agrawal J.C. (1992) : "Women Education in India", Concept Publication, New Delhi.

४. Agrawal S.P. and Agrawal J.C. (1996) : "Women Education in India 1988-1994", Concept Publication, New Delhi.

५. भा.कृ. केळकर (१९९४) : 'भारतभूषण' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', सुगावा प्रकाशन, पान क्र. ९१-९२.

६. प्रा. कांबळे सी.टी. (१९९४) : 'डॉ. आंबेडकरांचे समाजशास्त्रीय चिंतन', स्मरणिका, राज्यस्तरीय मराठी समाजशास्त्र परिषद, ९ वे अधिवेशन, चंद्रपूर.

७. डॉ. दा.धो. काचोळे (१९९४) : 'महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक परिवर्तनाच्या दलित चळवळी - एक समाजशास्त्री दृष्टीकोन' ९ वे अधिवेशन, चंद्रपूर.

८. म.श्री. दीक्षित, (१९८६) : 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचारधन', पान नं. ३५.

९. [रात शंकरराव (१९८७) : 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा', पान नं. २१०-२२१.

१०.डॉ. साळुंखे एस.ए. (१९९५) : 'स्त्रियांची चळवळ आणि महाराष्ट्र शासनाचे महिलाविषय धोरण-मोगावा आणि भवितव्य', रयत रिसर्च जर्नल, अंक ३, पान क्र. १३.

११.भारत सरकार (१९९६) : स्त्री आणि बालविकास विभाग तसेच मानवसंसाधन मंत्रालय द्वारा प्रकाशित (१९९६ मार्च) - 4th World Conference on Women Beijing, 1995; County Report, P.24.